

УДК 316.4.063: 398 =161.2

**ФОЛЬКЛОР ЯК СТУДІЯ СОЦІАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ В ІСТОРИЧНИХ ПРАЦЯХ
М.МАКСИМОВИЧА**

Федас Валентина Володимирівна – кандидат філологічних наук, професор, доцент кафедри теорії та методології соціології Інституту соціології, психології та управління Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова

У статті розглядається поетична історія соціальних явищ у фольклорі: аналізується поняття "історизм", що акцентує увагу на соціально-історичній зумовленості твору і його значенні як історичного свідчення. Наголошується, що М. Максимович сприймає фольклорний твір як такий продукт народної творчості, котрий передбачає існування певної соціальної групи, яка його відповідно сприймає, засвоює та санкціонує.

Ключові слова: фольклор, М. Максимович, соціальні явища, соціальні групи, історизм.

В статье рассматривается поэтическая история социальных явлений в фольклоре: анализируется понятие "историзм", которое акцентирует внимание на социально-исторической обусловленности произведения и его значении как исторического свидетельства. Подчеркивается, что М. Максимович воспринимал фольклорное произведение как такое, которое предполагает существование определенной социальной группы, которая соответственно воспринимающей, усваивающей и санкционирующей его.

Ключевые слова: фольклор, М. Максимович, социальные явления, социальные группы, историзм.

The article deals with the poetic story of social phenomena in folklore. The concept of "historicism" is considered and includes the criteria of socio-historical dependency and its value as historical evidence. It is stressed that M. Maksimovich perceived folklore work as such, which implies the existence of a particular social group, which perceives, learns and approves.

Keywords: social phenomena, social groups, historicism.

У сучасному глобалізованому світі виникла нагальна потреба в ретельному осмисленні національного наукового доробку, що сприяло б об'єктивності у його поцінуванні. В українській історії науки подібна проблема постала найгостріше, адже на початку ХХІ століття український внесок у світову наукову думку не лише належно не опрацьований, але й містить чимало "білих плям", які потребують реконструкції. Паралельно з відтворенням прогалин необхідно ґрунтовно і системно проаналізувати наукову діяльність, світоглядні особливості та теоретико-методологічні преференції тих українських науковців, чий імена вже стали відомі світовій науці.

Мета цієї статті полягає в аналізі поетичної історії соціальних явищ у фольклорі на прикладі історичних праць М. Максимовича. Перш за все підкреслимо, що у фольклористичній діяльності М. Максимовича історизм розвинувся в подальшому в особливий історико-генетичний науковий метод фольклористики. Безперечно, діяльність М. Максимовича привертала увагу дослідників різних галузей і здійснювалась у багатьох напрямках: вивчення його історіографічної спадщини, природничих праць, представлення студій над київською старовиною, лінгвістичні дослідження, вивчення "Слова о полку Ігоревім". Фундаментальними серед таких досліджень можна назвати праці Д. Острянина, М. Глухенького, П. Маркова, В. Короткого, С. Біленького. Поетичну історію соціальних явищ подає М.Максимович у працях з громадянської історії, у яких можна нарахувати близько 700 пісенних рядків.

В історичних працях М. Максимовича, як зазначає Марков П. Г. " [1, с.69], зустрічаємо уривки з пісень, які він наводить у ролі аргументів та висновків. У його працях про історію козацтва та добу Богдана Хмельницького, гайдамацьких повстань під часів Коліївщини, повстання у Турбах біля семисот пісенних рядків. Вони використовуються як епіграфи до розділів, у якості переказу подій, цитат у примітках. "Таке залучення народної творчості в історичні дослідження підтверджує їх цінність як джерела матеріалів про минуле" [2, с. 477].

Поняття "історизм" містить у собі критерій соціально-історичної зумовленості твору і його значення як історичного свідчення, тобто "встановлення співвідношення між конкретними історичними

подіями, епохами та їхнім художнім відображенням і визначення можливості оперувати літературними текстами як певними історичними матеріалами, що віддзеркалюють діяльність дійсних історичних осіб, історико-культурні колізії, соціально-побутові обставини та морально-етичні настанови на окремому проміжку історичного буття народу чи в процесі його еволюції" [3, с. 30]. Центральне положення концепції історизму української фольклористики полягає в тому, що фольклорний матеріал може слугувати для соціолога та історика таким самим документом, як літопис чи хроніка, і перебуває з соціально-історичним процесом у взаємозумовлених зв'язках і відношеннях.

Мета статті – розкрити поетичну історію соціальних явищ у фольклорі на прикладі історичних праць М. Максимовича.

Для М. Максимовича, який послідовно обстоював ідею "духу народу", що є першопричиною і головною рушійною силою усіх історичних перетворень, документальність історії є вторинною, бо головне для нього – той смисл, який народ закладає у свій витвір: "...для М. Максимовича зміст української поезії – це живе історичне і побутове явище, єдине у своєму роді, тому що відображає спеціально окремий народ з його особливою долею і мораллю" [4, с. 26]. М. Максимович писав: "Камінь з красномовним рельєфом, з історичним написом – ніщо проти цього живого літопису, який оповідає про минуле. У цьому відношенні пісні для України – все: поезія й історія, і батьківська могила. Хто не проникнув у них глибоко, той нічого не дізнається про минулий побут цієї квітучої частини Русі" [5, с. 457].

Припускаючи "тлумачення фольклорного твору як історичної пам'ятки, М. Максимович не розглядає її в однозначних категоріях, не хибіє прямолінійністю відповідності тексту історичному моменту" [6, с. 478].

Сперечаючись із П. Кулішем щодо історичної пісні про сотника Харка, М. Максимович приходять до висновку, що "всьяке подібне оповідання має своє благородство; але як джерело історичної відомості, воно займає останнє місце і рідко обійдеться без помилки, завжди вимагає суворої перевірки" [7, с. 597]. М. Максимович аналізує найкраще оповідання про Коліївщину, яке подає П. Куліш, оповідання *Івана Бурдуна* "про вербування в гайдамаки і розв'язку Уманської трагедії 1768 р.", зазначаючи, що "перша половина (про вербування) цікава і правдоподібна; але друга половина, де говориться про розстріл *Шелеста, Лусконога і Гниди* за Монастирищем, абсолютна нісенітниця" [8, с. 597]. М. Максимович заперечує достовірність наведених Кулішевих оповідань великою кількістю прочитаних свідчень, знятих з гайдамаків у Києві і Переяславі, і в Коденському судилищі 1770 р., а також обстоює історичну достовірність смерті Харка в Жаботині відомостями Бантиша-Каменського. М. Максимович зауважує, що "пісня нерідко приймає в себе ті місця, де її співають. Так, у пісні про *Бондарівну*, співають: у славному місті *Немирові*, і в *Умані*, і в *Каневі*, а справжнє тільки останнє" [9, с. 598].

Те ж можна твердити і про використання імен історичних осіб. Адже безсумнівно сьогодні, що Байда у відомій думі – не документальна особа, а втілення смислу, який вкладав у образ фольклорного героя-патріота народ під час боротьби з турецько-татарськими завойовниками. Отже, "М. Максимович ніколи не піднімав історичний документ фольклорним твором, добре розуміючи, що з народнопоетичного тексту історик мусить брати для себе не сам фактаж, а соціально-психологічну картину відображення історичної доби у сприйнятті народу-творця" [10, с. 479].

Цю ж думку висловлював М. Грушевський, який вважав, що історичний компонент фольклорного тексту, зокрема думного, назви історичних постатей чи географічні назви, не завжди можна було використовувати як документальне свідчення приналежності твору до того чи іншого історичного періоду: "Сі нібито документальні інкрустації викликали велике зацікавлення. Наші дослідники витратили немало праці й дотепу, щоб на підставі їх означити історичну епоху, в котрій розвивається тема тої чи іншої думи, помітити анахронізми, які виникають із недоречного комбінування тих чи інших імен" [11, с. 108]. Але реальних подробиць, цінних для історика, у думках надто мало, бо історичні інкрустації є засобом передавання смислу, а не засобом документування подій. Адже часто народне тлумачення історичних фактів, ролі реальних діячів було або далеким від офіційної історіографії, або здійснювалось під впливом емоційних факторів. Життєвість саме таких позицій історизму, які обстоював М. Максимович, підтвердилися у подальшому розвитку вітчизняної фольклористики. Свідченням тому є переконання В. Я. Проппа: "...дійсність передається не прямо, а крізь призму певного мислення, і це мислення настільки відмінне від нашого, що багато явищ фольклору буває дуже складно порівняти з чимось [...]. Тому іноді ми марно за фольклорною реальністю будемо шукати реальність побуту" [12, с. 26].

Марко Плісецький, аналізуючи думу "Олексій Попович", писав, що в пошуках історичної основи твору дослідники звернули увагу передусім на названі в ньому імена, зокрема – запорозького кошового отамана, ім'я якого незмінне у чотирьох варіантах, а прізвище варіюється, хоча і в певних межах. "Ряд дослідників шукали історичних відомостей, пов'язаних із згаданими прізвишками й назвиськами, починаючи від М. Грабовського, М. Максимовича, В. Антоновича і М. Драгоманова, М. Дашкевича,

К. Арабажина, Ф. Колесси, точка зору яких викликала критичні зауваження, бо називалися недостовірні дані про кошового отамана і місце його походження" [13, с. 158].

Наукова продуктивність позиції М. Максимовича полягає в тому, що для нього фольклорний твір (казка, пісня, легенда) "не є лише ілюстрацією історичного моменту, з яким він співвідноситься" [14, с. 480]. Відношення фольклору до історичної дійсності закладене в самій його природі: внутрішні якості фольклорного тексту мотивують зовнішні прояви історичного смислу, який він несе. І тоді, як зазначав дослідник, "словенська легенда про трьох братів перетворюється для мене в думку історичну: спадає з неї казковий покров, в якому ходила й крилася істина про плем'я тієї Русі, від якої, за переказами Нестора, одержала ім'я земля Руська. Без наукових досліджень неможливо відрізнити істину; а якщо і була відкрита, то знову завіється в немовлячу габу казки або впаде в сонне забуття" [15, с. 72]. Історично-позитивний підхід конкретизується М. Максимовичем у працях, які стосуються українського етногенезу: "Исторические заметки", "Откуда идет Русская земля" (1837 р.), "О происхождении варяго-руссов", "Об участии и значении Киева в общей жизни России", "О мнимом запустении Украины в нашествие Батыево", "Обозрение старого Киева". Думки, висловлені в них, відбивають типові світоглядні позиції тлумачення народної творчості як однієї з обов'язкових закономірностей культурно-історичного розвитку світу. Загальні висновки інтерпретації історизму, зроблені М. Максимовичем, полягають у тому, що творчість прагне взяти участь в реальній історичній події, бо народ-творець перебуває в межах дійсності і свідомості реального світу. Тому переказ, історична пісня, дума фіксують історичний момент таким чином, як його сприймає людина, яка належить певному проміжку часу. Витоки цих поглядів, притаманних представникам культурно-історичної школи в українській фольклористиці, лежать у філософії Климента Смолятича та Кирила Туровського доби Київської Русі, у якій панував культ особливої мудрості – "Софії". Ця мудрість полягала не в самому знанні якогось явища, не в самому факті, події, і навіть не в персоналіях, а в розумінні їхнього покликання, суті, сенсу і призначення. Істина всього, що відбувається на історичному шляху народу, відкривається не одразу, а потребує прочитання, осягнення, тлумачення. Історичний факт може бути тільки знаком, а народнопоетичне його прочитання – способом руху людської свідомості до істини. Михайло Максимович писав, що "так мало-помалу визначаються для історика Малоросії вірніше й повніше різні подробиці. А ми того й хочемо від історії, щоб у ній старовина південноруська відкривалася в справжньому своєму вигляді до найменших деталей, як відкрилися нині древні фрески на стінах Києво-Софійського собору з-під штукатурки XVII століття" [Цит за 16, с. 398 – 399].

Можна сказати, що історизм у фольклористичній діяльності М. Максимовича розвинувся в подальшому в особливий історико-генетичний науковий метод фольклористики. За його допомогою розглядається тема козацтва, яке "розвинулось як особливий стан малоросійського народу серед інших станів, тобто духовенства, шляхетства, і поспільства" [17, с. 233]. М. Максимович заперечував думку М. Погодіна про те, що дослідження особливостей малоросійського нарідчя проліє світло на походження козаків: "Ні, тут історичні свідчення були б важливіші, ніж філологічні; і скільки можна проникати через імлу, що ще не зійшла з цього історичного питання, то наші *Козаки* ніхто інший, як *Українці*. Козацтво було звання, стан, а не плем'я" [18, с. 233].

М. Максимович серйозно цікавився постаттю Богдана Хмельницького і досліджував причини і привід розпочатої війни та українсько-польської ворожнечі у XVII ст. Він був чи не першим істориком Коліївщини і визначив рушійними силами цього повстання козацтво і селянство Правобережної України. Таким чином, у фольклорних текстах М. Максимович шукав у першу чергу властивості, які демонстрували "корінне плем'я і обумовлювали історичний поступ народу, який постав від цього племені". Можна погодитись із тим, що "кінцевою метою застосування історико-генетичного методу було встановлення спільних історичних явищ на території, не обмеженій лише Російською імперією; виокремлення тих особливостей, з якими в межах спільного історичного розвитку виражалось народне життя кожного окремого етносу відмінним способом" [19, с. 30].

На певному історичному етапі актуальним виявився жанр козацьких пісень, які виражають козацьке життя в його відношенні до суспільного, історичного побуту. Ці пісні є маніфестацією історичного моменту; їх вчений називає "надгробними пам'ятками" і "живими свідками віджитої старовини", принагідно зазначаючи: "Деякі народи на пам'ять про важливі події свої карбують медалі, за якими історія часто розгадує минуле: події козацького життя відливались у дзвінкі пісні, і тому вони мають скласти найвірніший та переконливий літопис для нового автора життєпису Малоросії" [20, с. 453 – 454].

Підсумовуючи сказане, можна твердити, що історичний чинник в оцінці фольклорного твору відіграв для М. Максимовича важливу роль як засіб жанрової диференціації, часової співвіднесеності та визначення цінності фольклорного твору для розуміння "стану духу" народу на певному етапі його розвитку.

М. Максимович добре усвідомлював, що фольклорний твір завжди передбачає існування соціальної групи, яка його сприймає, засвоює та санкціонує. Запобігаючи такій колективній цензурі, він намагався прискорити і зробити усвідомленим сприйняття фольклорного тексту.

Людина певного соціального прошарку є виразником його світогляду, згідно з яким все, що ним створене, буде передаватися з покоління в покоління. Тому в "Заметке о бытовых песнях" автор вважає за потрібне дати соціальну характеристику тим верствам, які виконують творчу функцію по відношенню до певного жанру. Серед них бурлаки, про яких М. Максимович говорить, що це "не лише нежонаті безпритульність, але й відлучення від дому на промисел роботами усякого роду: таким чином, сім'янин ходить бурлакувати (на заробітки)" [21, с. 462]. Пісні, які певним чином відображають норми і цінності, закріплені в суспільній практиці якоїсь соціальної верстви, стають більш зрозумілими завдяки інформації про життя і побут людей, які до неї належать. З цією інформативною метою подає М. Максимович і довідку про чумаків, які ходили "з возами своїми за рибою і сіллю, переважно до Криму і на Дін" [21, с. 462]. Описуючи особливості побуту чумаків, їхній звичай одягати змочені в дьогті сорочки та шаровари, щоб не захворіти чумою, дослідник розраховував на те, що українські пісні у відповідності до соціальних груп будуть більш ефективно сприйматися читачами. У збірнику 1834 року "Українські народні пісні" перед кожною думою М. Максимович подав короткі історичні примітки про осіб і події, а також пояснив географічні назви. Після думи знаходимо її переклад російською мовою, а в підрядкових примітках – переклад малозрозумілих слів. Це, на думку упорядника, полегшувало сприйняття текстів дум.

Соціально-антропологічний чинник впливав на оцінку, відбір і дослідницьке прочитання М. Максимовичем усього етнографічного багатства селянської обрядовості. Значний обсяг фольклорної культури функціонує в межах річного циклу, життєвих і господарських потреб людини. Отже, концентрування уваги на людині у побутових ситуаціях, що повторюються у часових межах року, свідчить про те, що при аналізі фольклорних жанрів використовується антропологічний чинник. Поняття і вірування, які віками становили основу життя народу і переходили в пісню, казку, загадку, приказку, опинилися в центрі уваги М. Максимовича у його етнографічній розвідці "Дни и месяцы украинского селянина". Панорама життя українця починається весняним циклом у відповідності до язичницьких вірувань, які визначали весну початком року.

М. Максимович зробив спробу проаналізувати господарчо-побутові особливості за історичними шарами (часової глибини) і по горизонту (топографії й географії їхнього поширення, етнічного складу окремих територій у певний історичний період [22, с. 18]. Вчений намагається передати внутрішнє життя людини через її психологію, духовний світ і побут, через реальний зміст не тільки її історичного життя, але й її повсякдення. Цей антропоцентричний підхід допомагає дослідникові бачити вияв життєвості народу у всіх її проявах: побутовому, етичному, естетичному. Не смішне й грубе, а піднесене, витончене охоплює М. Максимович науковим поглядом у "Днях и месяцах украинского селянина" і в пісенних збірниках, здійснюючи, таким чином, спробу зламати стереотип суспільства, яке звикло "в народі своєму бачити тільки робочого мужика або пропашого п'яницю, не підозрює і в піснях народних нічого гідного уваги" [23, с. 313].

М. Максимович вважав поезію "вродженою прикметою людського духу, що лише справжня поезія може бути його властивим твором" [24, с. II – III]. Аналізуючи "Слово о полку Ігоревім", він окреслює науковий підхід, відштовхуючись від поетичних рефлексій автора, що приховані в його творі. Вчений зосереджується на виявленні духу поетичного твору, його виявах у любові і войовничості автора, в його історичній заглибленості, у використовуваних ним паралелізмах. М. Максимович переконаний, що все це свідчить про спільний із народною поезією дух або смисл "Слова": "Якщо наших істориків можуть займати імена, роки, діяння царів і царків татарських, царів і цариць босфорських, то для нас тим більше мають бути цікаві вожді і начальники нашого козацтва, історичне життя якого таке дороге й важливе для пам'яті народної, і яке й донині живе у своїх нащадках – козаках малоросійських та чорноморських" [25, с. 296].

Народ є виразником єдиного соціального і загальнокультурного смислу, і через це його творчість зрозуміла в будь-яку епоху. Втілюючись у конкретному жанрі чи виді мистецтва, смисл набуває специфічних якостей, притаманних саме цьому виду творчості: "Народні пісні найкращим чином доводять, що в ліричному роді поезії дух народу виражається більше, ніж у інших її родах. Воно і природно, адже лірична поезія, як і музика, відображає відчуття, які справляють на нас зовнішні предмети", – наголошував С. Шеви́рьов у статті "Малороссийские песни, изданные М. Максимовичем" (1827). Жанри фольклору мають унікальну властивість робити смисл доступним представникам різних історичних періодів, але об'єднаних в єдину соціальну спільноту – народ: "Предмети одні, але людина дивиться на них з різних сторін, різні складаються враження, по-різному їх відчуває. Саме у піснях чується дух народу, через те вони мають велике значення в історії його поезії, мови, розумового розвитку: адже де, якщо не у них, як у древньому безцінному ковчезі, зберігаються думки, почуття, перекази, заповідані потомству предками" [26, с. 311 – 313]. Саме дух (або, в сучасному трактуванні, смисл) народного твору є джерелом його актуальності у будь-який проміжок часу.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Марков П. Г. Фольклорно-етнографічна діяльність М. О. Максимовича та її значення для розвитку суспільної думки в ХІХ ст. // Народна творчість та етнографія. – 1976. – №1. – С. 69 – 80. 2. Федас В. В. Розвиток концепції історизму: фольклорний матеріал та "характер вікового життя народу" // Література. Фольклор. Проблеми поетики: Зб. наук. праць. Вип. 22. Ч. 2. – К.: Акцент, 2005. – С. 476 – 485. 3. Гарасим Я. Культурно-історична школа в українській фольклористиці. – Львів, 1999. – 143 с. 4. Пыпин А. Н. История русской этнографии. – Т. III. – СПб., 1891. – VIII, 426 с. 5. Максимович М. А. О малороссийских народных песнях // Собр. соч. – К., 1877. – Т. II. – С. 439 – 457. 6. Федас В. В. Розвиток концепції історизму: фольклорний матеріал та "характер вікового життя народу" // Література. Фольклор. Проблеми поетики: Зб. наук. праць. Вип. 22. Ч. 2. – К.: Акцент, 2005. – С. 476 – 485. 7. Максимович М. А. О сотнике Харьке и Запорожце Чуприне (Письмо к П. А. Кулишу) // Собр. соч. – К., 1876. – Т. I. – С. 595 – 606. 8. Максимович М. А. О сотнике Харьке и Запорожце Чуприне (Письмо к П. А. Кулишу) // Собр. соч. – К., 1876. – Т. I. – С. 595 – 606. 9. Максимович М. А. О сотнике Харьке и Запорожце Чуприне (Письмо к П. А. Кулишу) // Собр. соч. – К., 1876. – Т. I. – С. 595 – 606. 10. Федас В. В. Розвиток концепції історизму: фольклорний матеріал та "характер вікового життя народу" // Література. Фольклор. Проблеми поетики: Зб. наук. праць. Вип. 22. Ч. 2. – К.: Акцент, 2005. – С. 476 – 485. 11. Грушевський М. П'ятдесят літ "Исторических песен Малорусского народа" Антоновича і Драгоманова // Україна, 1924. – Кн. I – 2. – С. 97 – 109. 12. Пропп В. Я. Исторические корни волшебной сказки. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1986. – 364 с. 13. Плісецький М. Українські народні думи. Сюжети і образи. – КСІ: Кобза. – К., 1994. – 364 с. 14. Федас В. В. Розвиток концепції історизму: фольклорний матеріал та "характер вікового життя народу" // Література. Фольклор. Проблеми поетики: Зб. наук. праць. Вип. 22. Ч. 2. – К.: Акцент, 2005. – С. 476 – 485. 15. Максимович М. А. Откуда идет Русская земля, по сказанию Несторовой повести и по другим старинным писаниям русским // Собр. соч. – К., 1876. – Т. I. – С. 5 – 131. 16. Грушевський А. С. М. А. Максимович (1804 – 1873). Из украинской историографии ХІХ века // Известия отд. рус. яз. и словесн. имп. АН. – Спб, 1906. – Т. 11. – Кн. 1. – С. 375 – 476. 17. Максимович М. А. К истории малорусского языка. Филологические письма к М. П. Погодину // Собр. соч. – К., 1880. – Т. III. – С. 183 – 244. 18. Максимович М. А. К истории малорусского языка. Филологические письма к М. П. Погодину // Собр. соч. – К., 1880. – Т. III. – С. 183 – 244. 19. Гарасим Я. Культурно-історична школа в українській фольклористиці. – Львів, 1999. – 143 с. 20. Максимович М. А. О малороссийских народных песнях // Собр. соч. – К., 1877. – Т. II. – С. 439 – 457. 21. Максимович М. А. Заметка о бытовых песнях // Собр. соч. – К., 1877. – Т. II. – С. 462. 22. Ціпко А. В. Михайло Максимович – філософ-дослідник світогляду українців, фольклорист та лінгвіст // Педагог, учений, патріот: Зб. наук. праць. – К.: РВЦ "Київський університет", 1997. – С. 14 – 18. 23. Максимович М. А. О правописании малороссийского языка. (Письмо к Основьяненко) // Собр. соч. – К., 1880. – Т. III. – С. 312 – 328. 24. Українські пісні, видані М. Максимовичем. Фотокопія з видання 1827 р. Підготовка видання і розвідка П. М. Попова. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – 343 с. 25. Максимович М. А. Исторические письма о козаках Приднепровских. (Письма к М. В. Юзефовичу) // Собр. соч. – К., 1876. – Т. I. – С. 277 – 316. 26. Шевырев С. Малороссийские песни, изданные М. Максимовичем // Московский вестник. – 1827. – Ч. 6. – №23. – С. 310 – 317.